

OBWÓD KALININGRADZKI FEDERACJI ROSYJSKIEJ W ROSYJSKICH KONCEPCJACH GEOPOLITYCZNYCH

Koniec zimnej wojny przyniósł nie tylko transformację społeczno-ekonomiczną oraz polityczną w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, ale również zasadniczą zmianę w globalnym i regionalnym układzie sił. Z perspektywy Federacji Rosyjskiej utrata przez to państwo statusu mocarstwa globalnego wiązała się z koniecznością zdefiniowania priorytetów jej polityki zagranicznej, także w regionie Morza Bałtyckiego. Po rozpadzie Związku Radzieckiego i utworzeniu suwerennych republik bałtyckich, Rosja ma obecnie uszczuplony dostęp do tego akwenu. W północnej części tego regionu istnieje Obwód Leningradzki FR, a na południowym Bałtyku – Obwód Kaliningradzki FR. Obwód Kaliningradzki po rozpadzie Związku Radzieckiego stał się enklawą otoczoną przez Litwę oraz Polskę z dostępem do Morza Bałtyckiego. Co istotne, od 2004 r., jest także enklawą wewnątrz Unii Europejskiej oraz Organizacji Paktu Północnoatlantyckiego (NATO). Powierzchnia Obwodu, do której możemy zaliczyć rosyjską część zalewów: Wiślanego i Kurońskiego, wynosi 15,1 tys. km². Enklawa stanowi 0,088% terytorium Federacji Rosyjskiej. Jej powierzchnia jest 4-krotnie mniejsza od terytorium graniczącej z nią Republiki Litewskiej (52 tys. km²) oraz 21-krotnie mniejsza od drugiego sąsiada – Polski (312,7 tys. km²). Na terytorium Obwodu Kaliningradzkiego mieszka 955 tys. osób (stan na 2002 r.). Stanowi to ok. 0,63% mieszkańców Rosji. Rosyjska enklawa pod względem gęstości zaludnienia, które wynosi 62 mieszkańców na km², należy do najbardziej zaludnionych regionów FR. Gęstość zaludnienia w państwach sąsiednich wynosi – 55 osób na km² na Litwie i 123 osoby na km² w Polsce¹. Mimo tego, iż struktura narodowościowa Obwodu jest zróżnicowana, to przeważającą jej część stanowią Rosjanie – 78, 1%. Enklawę zamieszkują również, m.in. Białorusini, Ukraińcy, Litwini, Niemcy, Polacy oraz Ormianie. Granice rosyjskiej enklawy można podzielić na naturalne i sztuczne². Granicą sztuczną jest południowa granica z Polską. Jest to granica w większości lądowa i liczy blisko 210 km. Zachodni fragment granicy leży na Zalewie Wiślanym oraz Mierzei Wiślanej. Powstała ona w 1945 r. na mocy umowy zawartej między ZSRR a Polską o wytyczeniu granicy państwowej. W 1957 r. dokument ten został potwierdzony umową o wytyczeniu istniejącej granicy państwowej w części przylegającej do Morza Bałtyckiego oraz protokołem o rozgraniczeniu polskich

¹ W. P. Żdanow, W. I. Pustowgarow, G. M. Fiodorow, *Prosrtanstwiennoje razwitiije ekonomiki i rassielienija riegiona (na primierje Kaliningradskoj Oblasti)*, Kaliningrad 2002, s. 17.

² Granice naturalne są przeważnie oparte na elementach geomorfologicznych, tj. góry, rzeki, brzegi jezior lub mórz, natomiast granice umowne (czasami nazywane sztucznymi) są wyznaczane bez uwzględniania właściwości przyrodniczych i kulturowych dzielonego terytorium. Zob. S. Otok, *Geografia polityczna. Geopolityka - Państwo - Ekopolityka*, Warszawa 2001, s. 77-80.

i radzieckich wód terytorialnych w Zatoce Gdańskiej z 1958 r. Północna i wschodnia granica z Litwą należy do granic naturalnych i częściowo pokrywa się z przedwojenną granicą Litwy i Prus Wschodnich. W znacznej mierze wyznaczają ją rzeki: Skirwita, Niemen, Szczyna i Szyrwinta. Jej długość wynosi ponad 300 km³.

Obwód Kaliningradzki obejmujący północną część byłych Prus Wschodnich i położony bezpośrednio nad Morzem Bałtyckim znajduje się w regionie, który przez niektórych teoretyków geopolityki jest uznawany za kluczowy w kwestii poszerzenia strefy wpływu i dominacji na Starym Kontynencie. Walter Kühn, jeden z geopolityków tworzących w okresie nazistowskich Niemiec podkreślał, iż jednym z trzech podstawowych kierunków ekspansji niemieckiej był obszar Morza Bałtyckiego. Wiązał to z „[...]utworzeniem tzw. bloku euroazjatyckiego, oznaczającego podporządkowanie strefie wpływów niemieckich europejską część Związku Radzieckiego, określaną mianem *Niemansland*, której przyszłe wchłonięcie uzasadniano brakiem naturalnej granicy między Europą i Azją oraz <<niezdolnością Związku Radzieckiego do wytworzenia własnej kultury>>”⁴. Prusy Wschodnie stanowiły wprawdzie tylko niecałe 8% terytorium III Rzeszy i miały relatywnie niewielki potencjał demograficzny oraz gospodarczy, ale ich znaczenie geopolityczne było niewspółmierne do tych uwarunkowań. Usytuowanie Prus Wschodnich: „[...]miało poważne znaczenie wojskowe, zarówno przy konieczności obrony Rzeszy Niemieckiej, jak i w przypadku przygotowywania agresji. Dzięki dalekiemu wysunięciu na wschód Prusy Wschodnie oskrzydlały Polskę od północy. [...] Równocześnie szachowały państwa bałtyckie i umożliwiały nawiązywanie bliskich kontaktów wojskowych z Rosją”⁵. Zdaniem Halforda Mackindera istotnym elementem gwarantującym globalne wpływy miała być kontrola nad Europą Wschodnią. Na przełomie XIX i XX wieku pisał, że: „Kto panuje nad Wschodnią Europą, panuje nad Heartlandem⁶. Kto panuje nad Heartlandem, panuje nad Światową Wyspą. Kto panuje nad Światową Wyspą, panuje nad Światem”⁷.

Mimo tego, iż przytoczona reguła H. Mackindera nie zawsze i nie w pełni znajdowała swoje potwierdzenie w praktyce (np. w okresie zimnej wojny), to warto podkreślić, iż utrzymanie wpływów w Europie Wschodniej jest na pewno istotnym czynnikiem dla zapewnienia sobie dominacji na Starym Kontynencie. Rozumiał to doskonale przywódca ZSRR, Józef Stalin, który m.in. dzięki metodzie faktów dokonanych zagwarantował sobie podczas konferencji Wielkiej Trójki rozszerzenie strefy wpływów na Europę Wschodnią. W planach opanowania tego regionu ważną rolę odgrywała właśnie kwestia przekazania na rzecz Związku Radzieckiego

³J. Dudo, *Gospodarcze aspekty środowiska naturalnego w obwodzie kaliningradzkim*, Olsztyn 1995, s. 5-9.

⁴A. Wolff-Powęska, *Doktryna geopolityki w Niemczech*, Poznań 1979, s. 179.

⁵P. Eberhardt, *Obwód Kaliningradzki. Wczoraj, dziś, jutro*, „Przegląd Wschodni” 1994, nr 4, s. 692.

⁶W doktrynie Halforda Mackindera Wyspa Światowa to połączony kontynent Europy, Azji i Afryki oraz otaczający ją Ocean, na którym są wyspy-satelity: Ameryka Północna, Południowa, Australia, Wielka Brytania, Japonia. Jej północno-wschodnia część to Heartland (kraj rdzeniowy), który obejmuje zlewiska Morza Arktycznego, Morza Kaspijskiego i Morza Aralskiego.

⁷L. Moczulski, *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni*, Warszawa 2000, s. 16-17.

północnej części Prus Wschodnich. J. Stalin domagał się otrzymania niezamarzającego portu w Königsbergu wraz z „odpowiednią” częścią Prus Wschodnich, argumentując iż: „Rosjanie nie posiadają niezamarzających portów na Morzu Bałtyckim. Dlatego Rosjanom byłyby potrzebne porty niezamarzające Królewiec i Kłajpeda oraz odpowiednia część obszaru Prus Wschodnich [...]”⁸. Decyzja o przekazaniu Königsberga wraz z otaczającym go regionem stronie radzieckiej została ostatecznie podjęta podczas konferencji poczdamskiej (wstępne porozumienie osiągnięto już na konferencji w Teheranie w 1943 r.⁹.

Po II wojnie światowej Prezydium Rady Najwyższej ZSRR powołało 07.04.1946 r. Obwód Königsberski Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, przemianowany 04.07.1946 r. na Obwód Kaliningradzki RFSRR¹⁰. Znaczenie geopolityczne Obwodu Kaliningradzkiego RFSRR należy analizować wówczas poprzez pryzmat roli Floty Bałtyckiej ZSRR. Obwód stanowił bowiem jej główną bazę. Przekształcenie Obwodu Kaliningradzkiego RFSRR w ośrodek radzieckiej marynarki wojennej wynikało z faktu, iż region Morza Bałtyckiego odgrywał po II wojnie światowej strategiczną rolę zarówno dla wojsk NATO, jak i Układu Warszawskiego. Strona radziecka zdawała sobie sprawę, iż dla NATO duże znaczenie miały przede wszystkim cieśniny duńskie. Utrata cieśnin spowodowałaby przerwanie – kluczowego dla sił NATO – styku między Europą Północną a Europą Środkową. Opanowanie przez floty Układu wybrzeży państw zachodnich leżących nad Morzem Bałtyckim i Północnym stworzyłoby ponadto silne zagrożenie dla północnego skrzydła wojsk lądowych NATO. Głównym zadaniem wojsk NATO było zablokowanie siłom morskim Układu wyjścia na Morze Północne i utrzymanie inicjatywy w zachodniej części Morza Bałtyckiego¹¹. Włączenie obszaru północnych Prus Wschodnich do ZSRR było także jednym z elementów gwarantujących Moskwie kontrolę wschodniej części regionu Morza Bałtyckiego. Obwód Kaliningradzki RFSRR spełniając w okresie ładu poczdamsko-jałtańskiego rolę wojskowej bazy morskiej, był jednocześnie regionem praktycznie odizolowanym. Dlatego też nieliczne inwestycje i przedsięwzięcia Gospodarcze o charakterze międzynarodowym miały charakter militarny.

Dominacja nad Europą Wschodnią nie okazała się wystarczającym warunkiem do poszerzenia wpływów ZSRR w pozostałej części kontynentu, a tym samym do ostatecznego zimnowojennego triumfu. Warto się zatem zastanowić, czy w nowych uwarunkowaniach geopolitycznych kontrola regionu bałtyckiego odgrywała dla Federacji Rosyjskiej kluczową rolę w zapewnieniu jej interesów w Europie Wschodniej. Jaką rolę w rosyjskich doktrynach geopolitycznych odgrywał Obwód

⁸ *Teheran – Jalta - Poczdam. Dokumenty konferencji szefów trzech wielkich mocarstw*, Warszawa 1972, s. 87.

⁹ Tamże, s. 476.

¹⁰ *Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR „O utworzeniu Obwodu Königsberskiego w składzie RFSRR”*, Moskwa, 07.04.1946, w: *Przesiedleńcy opowiadają. Pierwsze lata Obwodu Kaliningradzkiego we wspomnieniach i dokumentach*, red. J.W. Kostjaszow, Olsztyn 2000, s. 263; *Dekret Prezydium Rady Najwyższej ZSRR „O Przemianowaniu miasta Königsberg na miasto Kaliningrad i Obwodu Königsberskiego na Obwód Kaliningradzki”*, Moskwa, 04.07.1946, [w:] tamże, s. 274.

¹¹ B. Zalewski, *Polska morska myśl wojskowa 1918-1939*, Toruń 2001, s. 312.

Kaliningradzki? Analizując znaczenie tego podmiotu Rosji trzeba pamiętać o post-zimnowojennej specyfice geopolitycznej i aspekcie militarnym. Po rozpadzie ZSRR i Układu Warszawskiego rosyjska enklawa zaczęła odgrywać istotną rolę w tranzycie wycofywanej Północnej Grupy Wojsk Armii Czerwonej. Efektem tego było powstanie dużego, bo liczącego w pewnym okresie nawet ponad 300 tys. żołnierzy zgrupowania¹². Rosyjscy eksperci określali z kolei liczbę wojsk stacjonujących wówczas w rosyjskiej enklawie na ponad 200 tys¹³. Po zmianach w strukturze sił zbrojnych zmienił się także ogólny stan liczebny wojsk w rosyjskiej enklawie. W 1998 r. na terytorium enklawy stacjonowało ok. 60 tys. żołnierzy¹⁴. Zmniejszono również liczbę jednostek pływających. W latach 1990-1995 wycofano ok. 150 okrętów, co spowodowało zmniejszenie ogólnego stanu floty o ok. 40%¹⁵. Redukcja sił zbrojnych w Obwodzie Kaliningradzkim była elementem szerszego procesu zmniejszania stanu sił wojskowych Federacji Rosyjskiej. Redukcja w skali całego państwa była spowodowana z jednej strony, wielostronnymi porozumieniami rozbrojeniowymi, z drugiej zaś, problemami finansowymi i postępującym technicznym starzeniem się wyposażenia armii FR¹⁶. Według różnych danych na początku XXI w. na terytorium Obwodu stacjonuje ok. 18-25 tys. żołnierzy¹⁷.

Po 1991 r. w rosyjskiej geopolityce można było wyróżnić kilka głównych nurtów: prozachodni (okcydentalizm)¹⁸, eurazjatycki¹⁹, słowianofilski²⁰, nacjonalistyczno-komunistyczny²¹ oraz pragmatyczny²². Trzeba jednak podkreślić, iż

¹² P. Kaliszewicz, R. Szynowski: *Obwód Kaliningradzki w systemie militarnym Rosji*, [w:] *Unifikacja i różnicowanie się współczesnej Europy*, red. B. Fijałkowska, A. Żukowski, Warszawa 2002, s. 109.

¹³ L. Wardomski, L. Worobjowa L., A. Jerszow: *dz. cyt.*, s. 18.

¹⁴ R. Synowski, *Sily zbrojne Rosji w Obwodzie Kaliningradzkim*, „Przegląd Morski” 1998, nr 4, s. 70-71.

¹⁵ Tamże, s. 73.

¹⁶ S. Bieniek, J. Gogolewski, W. Grygolec, H. Melon, *Sily zbrojne Rosji, w: Rosja*, red. E. Przewłocki, Toruń – Warszawa 1996, s. 68.

¹⁷ A. Sergounin, *Transforming the „Hard” Security Dimension in the Baltic Sea Region*, [w:] *The Kaliningrad Challenge. Options and Recommendations*, eds. H.M. Birckenbach, Ch. Hellmann, Münster 2003, s. 258; *Wojska w Obwodzie Kaliningradzkim ulegną redukcji*, „Obwód Kaliningradzki. Przegląd faktów – wydarzeń – opinii” 2001, nr 3, s. 34.

¹⁸ Nurt prozachodni ma swoje korzenie w XVII w, w okresie reform Piotra Wielkiego, który próbował „przeszczepić” na grunt rosyjski zachodnie rozwiązania cywilizacyjne. Istotą nurtu prozachodniego był i nadal jest pozytywny stosunek do cywilizacji zachodniej, do państw europejskich oraz struktur i zasad funkcjonowania, które stworzyły.

¹⁹ Czołowy ideolog i przywódca eurazjatyzmu A. Dugin jest zdania, iż należy powstrzymać USA przed światową dominacją i dlatego niezbędne jest przywrócenie Rosji statusu supermocarstwa. Proponuje utworzenie ponadregionalnego bloku eurazjatyckiego, do którego weszłyby m.in. FR, byłe republiki ZSRR, a także niektóre państwa Europy Środkowo-Wschodniej, tj. Bułgaria, Rumunia i Serbia (ale z wyłączeniem „Pribaltiki”)

²⁰ Słowianofile głoszą ideologię wielkomocarstwową. Jej głównym motywem jest potrzeba integracji pod skrzydłami Rosji narodów słowiańskich. Współcześni przedstawiciele nurtu słowianofilskiego uważają, iż geopolityczne położenie państwa rosyjskiego stawia je w roli *balansjera*, który ma decydujący wpływ na światową równowagę sił. To z kolei determinuje wielkomocarstwowy status FR, kontynuatorki tradycji imperialnych

²¹ Nurty nacjonalistyczno-komunistyczne prezentują koncepcje zbliżone do eurazjatów, według nich jedną z podstaw geopolityki rosyjskiej powinna być odbudowa silnego państwa rosyjskiego. W polityce zagranicznej przedstawiciele tej opcji proponują przede wszystkim odseparowanie FR od

w Federacji Rosyjskiej kwestia Obwodu Kaliningradzkiego nie zajmowała kluczowego miejsca w rozważaniach geopolitycznych. Było to w pewnym stopniu zrozumiałe, ponieważ z perspektywy Moskwy był to region peryferyjny. Nie oznacza to oczywiście, że problematyka Morza Bałtyckiego i rosyjskich regionów położonych w tym regionie była całkowicie pomijana. Analizując geopolityczne znaczenie rosyjskiej enklawy można w Rosji wyróżnić cztery główne podejścia do tej kwestii:

- prozachodnie (liberalne),
- separatystyczne,
- zachowawcze,
- pragmatyczne.

Nurt prozachodni

Zwolennicy pierwszej opcji to głównie rosyjscy okcydentaliści, część elit naukowych oraz biznesu. Przedstawiciele nurtu prozachodniego – szczególnie wpływowi w pierwszych latach po rozpadzie ZSRR – domagali się zacieśniania kooperacji gospodarczej, handlowej i inwestycyjnej z państwami europejskimi. Zwracali uwagę na konieczność zmian w strukturze gospodarki Obwodu, aby ją zmodernizować i przystosować do wymagań wolnorynkowych. Okcydentaliści postrzegali enklawę także w kategoriach współpracy politycznej z państwami regionu Morza Bałtyckiego, jako istotny element stabilizujący bezpieczeństwo w tym regionie. Militarny charakter Obwodu stanowił dla nich barierę w rozwoju tego podmiotu Rosji.

Przedstawiciele tego nurtu postulowali zmniejszenie liczby wojska w regionie Morza Bałtyckiego oraz zwiększenie współpracy ze strukturami regionalnymi i subregionalnymi (np. w ramach Rady Państw Morza Bałtyckiego). Do zwolenników tego nurtu można zaliczyć pierwszego gubernatora Obwodu po rozpadzie Związku Radzieckiego, Jurija Matoczkin. Był to jeden z głównych inicjatorów powołania Wolnej Strefy Ekonomicznej „Jantar”, zwolennik niezależności ekonomicznej enklawy oraz jej współpracy z Zachodem. W 1993 r. razem z S. Siemienowem, ówczesnym przewodniczącym Dumy Obwodowej zaproponował rozpisanie referendum, które miałyby zmienić status enklawy i przekształcić ją w republikę w ramach FR²³. J. Matoczkin uważał, iż Obwód powinien stać się czymś w rodzaju Liechtensteinu czy Luksemburga, niewielkim obszarem, którego atutami mogły być: położenie geograficzne, uproszczone warunki rejestracji zagranicznych banków, ulgi podatkowe oraz inwestycje w nowe technologie²⁴. Twierdził ponadto,

państw zachodnich na niwie politycznej, gospodarczej i kulturowej oraz przywrócenie Rosji statusu mocarstwa światowego.

²² Realisci podjęli próbę pogodzenia opcji okcydentalistycznej i antyzachodniej Zdaniem autorów tego dokumentu państwo rosyjskie powinno dążyć do umocnienia swojej pozycji tak, aby stać się jednym z najważniejszych ośrodków kształtujących wielobiegunowy ład międzynarodowy. Nurt ten był wpływowy szczególnie od momentu przejścia władzy przez Władimira Putina i obecnie jest kontynuowany przez prezydenta Dimitrija Miedwiediewa.

²³ I. Oldberg, *The Emergence of a Regional Identity in the Kaliningrad Oblast*, „SAGE Cooperation and Conflict” 2000, No. 35, s. 275.

²⁴ J. Urbanowicz, *Przylądek złudnej nadziei*, „Wprost” 4.03.2001, <http://www.wprost.pl>.

iż wprawdzie kaliningradzka enklawa jest skazana na zachowanie politycznej zależności od Moskwy, ale nieuchronne jest zwiększenie ekonomicznych powiązań z UE. Według niego gospodarcze zbliżenie z Zachodem było procesem nieodwracalnym²⁵. Do innych przedstawicieli okcydentalizmu można zaliczyć lidera liberalnego ugrupowania Sojusz Sił Prawicowych, Borusa Niemcowa, który postulował zwiększenie stopnia niezależności gospodarczej i administracyjnej Obwodu Kaliningradzkiego²⁶. Podobne tezy w środowiskach naukowych wysuwali m.in. Wiaczesław Dasziczew²⁷ oraz Jurij Zverew i Konstanty Gimbički²⁸.

Zwolennicy nurtu prozachodniego byli zdania, iż radykalna reforma Gospodarcza Obwodu Kaliningradzkiego FR powinna być powiązana z korektą statusu enklawy. Nie domagali się jednak suwerenności, ale zwiększenia niezależności ekonomicznej. Te postulaty są jednak obecnie trudne do zrealizowania, ponieważ od kilku lat w Federacji Rosyjskiej postępuje proces re-centralizacji władzy, czyli odbierania podmiotom państwa ich kompetencji i uzależniania ich od Moskwy. Pewne pomysły przedstawicieli tego nurtu zostały jednak przejęte i są realizowane przez zwolenników nurtu pragmatycznego²⁹ związanych z obozem kremłowskim i ich odpowiednikami w samym Obwodzie. Wydaje się, że obecnie jest to jedyna szansa, aby chociaż część postulatów okcydentalistów została wprowadzona w życie.

Nurt separatystyczny

Partie i ugrupowania separatystyczne w Obwodzie Kaliningradzkim FR były szczególnie aktywne na początku lat 90. XX wieku. Postulowano wówczas zmianę statusu enklawy i utworzenie na jej terytorium czwartej, niezależnej republiki bałtyckiej. Główny argument za radykalną zmianą statusu enklawy, jaki podnosili przedstawiciele nurtu separatystycznego, dotyczył perspektyw rozwoju społeczno-ekonomicznego Obwodu Kaliningradzkiego. Według nich poszerzenie niezależności od Moskwy albo całkowita suwerenność miały doprowadzić do szybszej modernizacji enklawy, zwiększenia powiązań z gospodarką europejską, a tym samym do podniesienia poziomu życia mieszkańców tego regionu. Kaliningradzki

²⁵ B. Leśniewski, *Wolny Królewiec*, „Wprost” 13.02.2000, <http://www.wprost.pl>.

²⁶ J. Baxendale, *EU-Russia Relations: Is 2001 a Turning Point for Kaliningrad?* „European Foreign Affairs Review” 2001, No. 6, s. 462.

²⁷ Według niego kaliningradzka enklawa, jako wolna strefa ekonomiczna powinna być czynnikiem sprzyjającym umocnieniu dobrosąsiedzkich stosunków FR z państwami nadbałtyckimi a tym samym przyczyniać się do poprawy bezpieczeństwa samej Rosji. Zdaniem W. Dasziczewa rola Obwodu Kaliningradzkiego w znacznym stopniu zależy od tego czy „(...) w rosyjskiej polityce zagranicznej zwycięży zrozumienie wagi jedności europejskiej i utworzenia ogólnoeuropejskiej przestrzeni politycznej, ekonomicznej i prawnej dla narodowych interesów Rosji”. W. Dasziczew, *Obszar współpracy europejskiej czy rosyjska eksklawa?*, „Przegląd Zachodni” 1993, nr 3, s. 22.

²⁸ Ich zdaniem powinno się dążyć do wypracowania koncepcji, aby Obwód w warunkach poszerzania UE na Wschód spełniałby rolę pomostu między FR a państwami Unii. Wskazują jednocześnie, że taka strategia wobec Obwodu musi połączyć w sposób optymalny jego samodzielność z utrzymaniem go w przestrzeni politycznej i ekonomicznej FR, rozsądną równowagą między państwową regulacją rozwoju terytorialnego i swobodną samoorganizacją społeczeństwa. J. M. Zverew, K. K. Gimbički, *Kaliningradzki Obwód Federacji Rosyjskiej w nowych warunkach geopolitycznych*, „Przegląd Geograficzny” 1995, nr 3-4, s. 280

²⁹ Nurt pragmatyczny został omówiony w dalszej części artykułu

separatyzm można zaliczyć do skrajnej odmiany nurtu prozachodniego, gdyż w zdecydowanej większości tego typu koncepcji odseparowanie Obwodu od Rosji wiązało się jednocześnie ze zbliżeniem do państw zachodnich i „przeszczepieniem” na grunt lokalny (oczywiście z uwzględnieniem specyfiki kaliningradzkiej) politycznych i społeczno-ekonomicznych rozwiązań charakterystycznych dla Europy Zachodniej. Do zwolenników tego typu poglądów można zaliczyć m.in.:

- ruch „Reformy – Nowy Kurs” z Władimirem Szumiejko na czele, który domagał się on utworzenia bałtyckiej republiki autonomicznej w strukturach FR;
- Bałtycką Partię Republikańską z Siergiejem Paško, która promowała ideę powołania Republiki Bałtyckiej jako samodzielnego podmiotu prawa międzynarodowego, luźno stowarzyszonego z Rosją;
- część środowisk akademickich ze S. Kargopołowem, który postulował rozpisanie wśród mieszkańców enklawy referendum w sprawie stworzenia na jej terytorium Bałtyckiej Republiki Rosyjskiej, która z czasem powinna przekształcić się w Bałtycką Republikę Niemiecką³⁰.

Środowiska separatystyczne nie miały jednak większej szansy na realizację swoich idei. Dla władz federacyjnych w Moskwie każda zmiana statusu enklawy, a tym bardziej jej odłączenie do Rosji była nie do przyjęcia, gdyż mogła stanowić przykład dla innych podmiotów FR. Obwód Kaliningradzki był ponadto miejscem stacjonowania Floty Bałtyckiej, a jego odłączenie się od struktur państwa mogło skutkować nie tylko ewentualną utratą infrastruktury portowej i brzegowej, ale również osłabiało geostrategiczną pozycję Rosji w regionie Bałtyku. Warto również podkreślić, iż ugrupowania separatystyczne nie miały żadnego oficjalnego poparcia ze strony innych państw europejskich, które w pełni respektowały prawa Rosji do tego terytorium. Poza tym poparcie dla takich rozwiązań było niewielkie także w samym Obwodzie. O ile na początku lat 90. separację enklawy od FR albo jej daleko posuniętą autonomię popierało nawet ok. 20-30% mieszkańców Obwodu, to już w latach 2000-2001 poparcie dla utworzenia niezależnej republiki spadło do ok. 6%³¹.

Nurt zachowawczy

Przedstawiciele nurtu zachowawczego byli skupieni przede wszystkim w ugrupowaniach nacjonalistycznych, komunistycznych, a także wśród lobby wojskowego, które po 1991 r. w dalszym ciągu odgrywało w enklawie istotną rolę. Główne postulaty zwolenników tej opcji geopolitycznej względem Obwodu Kaliningradzkiego FR dotyczyły utrzymania w nim znaczącego militarnego kontyngentu. Zwracano uwagę na fakt, iż proces poszerzania NATO o państwa

³⁰ W. M. Darski, *Pięść wisząca nad Polską?*, „Tygodnik Solidarność” 1999, nr 8, s. 5; A. Maciejewski, *Spór o status obwodu kaliningradzkiego po rozpadzie ZSRR, prezentowany przez kaliningradzką prasę*, [w:] *Dawna a nowa Rosja (z doświadczeń transformacji ustrojowej)*, red. R. Jurkowski, N. Kasperek, Warszawa 2002, s. 269.

³¹ A. Kuzniecowa, *Razszirjenje ES i Kaliningradskaja oblast*, „Mirowaja Ekonomika i Mieżdunarodnyje Otoszienija” 2001, nr 2, s. 104; P. Holtom, *A „Baltic Republic in the Russian Federation” or „Fourth Baltic Republic”?* *Kaliningrad’s Regional Programme in the 1990’s*, „Journal of Baltic Studies” Summer 2003, No. 2., s. 175; W. Radziwinowicz, *Łagier z widokiem na Hongkong*, „Gazeta Wyborcza” 15.02.2001.

regionu Morza Bałtyckiego zagraża interesom rosyjskim i rozwojowi samej enklawy. Zwolennicy tego nurtu w dalszym ciągu postrzegali stosunki międzynarodowe w kategoriach „zimnowojennych”. Zachód i państwa aspirujące do organizacji euroatlantyckich (szczególnie Polskę) traktowano jako potencjalnego wroga, który próbuje poszerzać własną strefę wpływów kosztem Moskwy.

Utrzymanie silnej obecności wojskowej w Obwodzie Kaliningradzkim FR wiązano z problemem ochrony praw mniejszości rosyjskojęzycznej w republikach bałtyckich. Dostrzegając pewną rolę potencjału gospodarczego, krytykowali jednocześnie koncepcję funkcjonowania Wolnej Strefy Ekonomicznej w enklawie. Ich zdaniem służyła ona wyłącznie do osłabiania rosyjskich interesów ekonomicznych i korumpowania urzędników. Krytykowali jednocześnie politykę UE w stosunku do enklawy. Traktowali UE jako instrument realizacji niemieckich ambicji geopolitycznych (np. zwrotu ziem byłych Prus Wschodnich do RFN)³². Proponowali w zamian zacieśnienie więzów z Moskwą i zwiększenie bezpośredniej kontroli nad Obwodem przez Kreml. Odpowiedzią na poszerzanie NATO na wschód miało być dalsze utrzymywanie w enklawie sił zbrojnych na znacznym poziomie oraz zacieśnianie współpracy politycznej i wojskowej z Białorusią³³. Do przedstawicieli tej opcji można zaliczyć, m.in. byłego wicepremiera FR Siergieja Szachraja oraz – popieranego przez niego i Komunistyczna Partię FR – gubernatora Obwodu w latach 1996-2000, Leonida Gorbienkę.

Nurt pragmatyczny

Nurt pragmatyczny zaczął dominować w okresie, kiedy władzę w FR przejął Władimir Putin. Z jednej strony próbowano zmieniać wizerunek rosyjskiej enklawy jako regionu współpracy z państwami europejskimi, z drugiej zaś próbowano ją wykorzystywać w roli „straszaka” m.in. w negocjacjach z UE czy NATO. Pragmatyczne podejście do Obwodu charakteryzowało się zwróceniem większej uwagi na problemy społeczno-ekonomiczne enklawy. Przykładem tego było kilka dokumentów, które miały doprowadzić do gospodarczej sanacji w tym regionie. 22.03.2001 r. na posiedzeniu rządu minister handlu i rozwoju gospodarczego FR, G. Gref oraz gubernator Obwodu Kaliningradzkiego, W. Jegorow zaprezentowali nową koncepcję dotyczącą poprawy sytuacji rosyjskiej enklawy. Analizując sytuację w enklawie, autorzy dokumentu wskazali przede wszystkim wskaźniki ekonomiczne, które były gorsze nie tylko od innych państw regionu, ale również od średniej w FR. Do atutów regionu kaliningradzkiego zaliczyli m.in.: zasoby naturalne (bursztyn, węgiel brunatny, ropę); niezłe rozwiniętą infrastrukturę transportową; bliskość rynków Zachodniej i Środkowo-Wschodniej Europy; bliskość transeuropejskich korytarzy transportowych (*Via Baltica* i *Via Hanzeatica*); warunki klimatyczne dogodne dla rozwoju rolnictwa i turystyki; obecność jedynych nadbałtyckich rosyjskich niezamarzających portów³⁴. Głównym założeniem pro-

³² A. Sergounin, *Kaliningrad*, [w:] *Ambivalent Neighbours. The EU, NATO and the Price of Membership*, eds. A. Lieven, D. Trenin, Washington 2003, s. 160-161.

³³ Tamże.

³⁴ *Rieszenija Prinjatyje na Zasedanii Prawitielstwa Rossijskoj Fiedieracji 22 marta 2001*, 22.03.2001, <http://www.strana.ru>.

gramu reform G. Grefa i W. Jegorowa było przekształcenie gospodarki Obwodu ze strefy importowej w produkcyjno-eksportową. Prowadzić do tego miały następujące instrumenty: uproszczenie procedur certyfikacji projektów i segmentacji przedsiębiorstw, ograniczenie ilości i długości trwania kontroli państwowych w firmach, wprowadzenie ulg podatkowych dla przedsiębiorstw floty rybackiej, wstrzymanie wydobycia bursztynu na okres 2-3 lat w celu poprawy koniunktury cenowej³⁵. Ekspertki wskazywali jednak, iż mimo trafnej oceny sytuacji społeczno, brak było w tym dokumencie sprecyzowanych źródeł finansowania tych projektów³⁶.

Rozwinięciem tego planu był Federalny Program Rozwoju Obwodu Kaliningradzkiego FR do 2010 r. zaakceptowany przez rząd FR na posiedzeniu 4.10.2001 r. Głównym założeniem programu jest likwidacja drastycznych różnic w tempie rozwoju gospodarczego między rosyjską enklawą a państwami sąsiedzkimi. Elementem programu mają być, m.in.: rozbudowa infrastruktury transportowej (modernizacja starych i budowa nowych połączeń drogowych i portów morskich), budowa elektrociepłowni, zatrzymanie wydobycia bursztynu na okres 2 lat³⁷. Przedstawiciele nurtu pragmatycznego przygotowali także projekt nowej redakcji ustawy o Specjalnej Strefie Ekonomicznej. Nową ustawę Rada Federacji zatwierdziła 27 grudnia 2005 r. Reguluje ona nowy porządek prawny uwzględnieniem geopolitycznego położenia Obwodu Kaliningradzkiego. Jej celem jest przyspieszenie socjalno-gospodarczego rozwoju tego regionu. Ustawa weszła w życie 1.04.2006 r. i została przyjęta na okres 25 lat.

Z nurtem pragmatycznym na poziomie regionalnym związani są głównie dwaj ostatni gubernatorzy Obwodu: Władimir Jegorow (lata 2000-2005) i Georgij Boos (wybrany we wrześniu 2005 r). Pierwszy z nich po objęciu funkcji zadeklarował wolę współpracy z Unią Europejską, podkreślając jednocześnie strategiczne znaczenie enklawy. Zaznaczał, iż enklawa odgrywa istotną rolę w zagwarantowaniu interesów FR w regionie Morza Bałtyckiego, a proces poszerzania NATO na wschód znaczenie Obwodu jeszcze wzmacnia³⁸. W okresie ostatnich 9 lat można zaobserwować także uzależnianie Obwodu Kaliningradzkiego od władz federalnych. W 2001 r. stworzono m.in. urząd zastępcy pełnomocnego przedstawiciela prezydenta Okręgu Północno-Zachodniego, który miał zajmować się m.in. koordynacją i kontrolą działań władz federacyjnych w Obwodzie Kalinigradzkim. Władze regionalne w enklawie zostały ponadto osłabione przez wycofanie z Rady Federacji swojego gubernatora (od tej pory może on tylko wyznaczać swojego przedstawiciela w Radzie) i uchwalenie ustawy o nowym trybie powoływania organów władzy wykonawczej w regionach³⁹.

³⁵ B. Cichocki, *Rosyjski rząd chce poprawić sytuację w Kaliningradzie*, „Materiały OSW”, 29.03.2001, <http://www.osw.waw.pl>.

³⁶ Tamże.

³⁷ Tegoż, *Federalny program rozwoju Kaliningradu nadal budzi wątpliwości*, „Materiały OSW” 11.10.2001, <http://www.osw.waw.pl>.

³⁸ A. Żelazny, *Obcy wśród swoich*, „Nowe Kontrasty” 2002, nr 10, s. 6.

³⁹ W założeniu jej twórców ma ona pomóc w skutecznych działaniach skierowanych przeciw terrorystom. Przewiduje rezygnację z wyborów bezpośrednich i powoływanie gubernatorów oraz prezydentów republik przez lokalne ciała ustawodawcze na wniosek prezydenta FR. Wydaje się jednak, iż głównym celem nowych uregulowań nie była „walka z terroryzmem”, ale właśnie dalsze

Obecnego gubernatora G. Boosa, podobnie jak jego poprzednika, można zaliczyć do obozu kremlowskiego. Także w obwodowej Dumie większość stanowią deputowani z „Jednej Rosji”, którzy najczęściej akceptują projekty przedłożone do rozpatrzenia przez władzę wykonawczą. Jednym z najistotniejszych celów, które postawił sobie G. Boos jako gubernator, jest walka z korupcją i nielegalnymi grupami biznesu, które w poprzednich latach stały się poważnym problemem dla rosyjskiej enklawy. Działania gubernatora powoli przynoszą pierwsze rezultaty. Próby wykorzystywania kwestii Obwodu Kaliningradzkiego FR w negocjacjach dotyczących tarczy antyrakietowej czy ograniczenie aktywności rosyjskich samorządowców w kontaktach ze stroną polską świadczą, iż przyszłość tego podmiotu Rosji i jego relacji z sąsiadami jest coraz bardziej uzależniona od polityki federalnego centrum.

Na poziomie centralnym stanowisko pragmatyczne w kwestii Obwodu reprezentują przedstawiciele obecnej administracji prezydenckiej i rządu FR, także kontekście kooperacji międzynarodowej. Niektóre postulaty są tutaj bliskie Rozwiązaniom proponowanym przez zwolenników nurtu prozachodniego. Przykładem tego jest pomysł, aby Polska i Litwa wspólnie z Rosją wystąpiły do Komisji Europejskiej, by włączyć całą enklawę do strefy małego ruchu granicznego. W przyszłym roku w Kaliningradzie ma dojść do spotkania premiera D. Tuska z W. Putinem⁴⁰.

* * *

Po rozpadzie ZSRR, Obwód Kaliningradzki był postrzegany przez państwa bałtyckie w różnych kategoriach. Traktowano go m.in. jako zagrożenie dla bezpieczeństwa i stabilizacji regionu Morza Bałtyckiego, szczególnie w I połowie lat 90 XX wieku. Odminną perspektywę miały władze FR. Według nich po 1991 r. Litwa, Łotwa i Estonia zaczęły spełniać wobec Rosji funkcję geopolitycznej bariery nadmorskiej⁴¹. Państwa znajdujące się w geopolitycznym otoczeniu enklawy próbowały podjąć wielostronną kooperację z Obwodem Kaliningradzkim na różnych szczeblach. Również Moskwa zdecydowała się na zmianę geopolitycznego charakteru enklawy. Podsumowując rozważania nad geopolityczną rolą enklawy w geopolityce rosyjskiej na przełomie XX i XXI wieku można wysunąć następujące wnioski:

- dla przedstawicieli głównych nurtów rosyjskiej geopolityki problem Obwodu miał znaczenie drugorzędne;

ograniczenie kompetencji władz regionalnych i uzależnienie ich od federalnego centrum.

⁴⁰ P. Wroński, *Otworzyć Kaliningrad*, „Gazeta Wyborcza”, 27.11.2009.

⁴¹ J. Smoleński definiuje geopolityczną barierę nadmorską jako terytorium zamykającym innemu państwu dostęp do obszaru, z którym bezpośrednio zetknięcie odpowiadałoby interesowi tego państwa. Takim terytorium może być także obszar morski, do którego dostęp ma dla państwa istotne znaczenie gospodarcze, polityczne lub wojskowe. Zob. J. Smoleński, *Geopolityczne bariery nadmorskie*, „Przegląd Geograficzny” 1934, nr 1-2, s. 137-138; cyt. za: T. Palmowski, *Rola regionów transgranicznych w procesie integracji Europy Bałtyckiej*, Gdańsk 2000, s. 43.

- koncepcje geopolityczne dotyczące roli Obwodu Kaliningradzkiego FR, ze względu na jego enklawowy charakter, były w znacznym stopniu uzależnione od uwarunkowań międzynarodowych;
- po 1991 r. władze federacyjne w Moskwie nie były w stanie wypracować spójnej koncepcji dotyczącej bałtyckiej enklawy;
- nurt separatystyczny nigdy nie był dominujący w geopolityce rosyjskiej, a jego względna popularność na początku lat 90. miała charakter wyłącznie regionalny;
- o kierunkach realizacji określonej polityki względem rosyjskiej enklawy decydowały przede wszystkim władze federacyjne w Moskwie, natomiast głos elit regionalnych w Obwodzie miał przeważnie charakter doradczy;
- utrzymania wojskowego statusu Obwodu domagała się przede wszystkim część lobby wojskowego oraz ugrupowania i partie związane z niechętnymi wobec Zachodu nurtami komunistycznym oraz nacjonalistycznym;
- postulaty „otwarcia” enklawy na Zachód i bliskiej współpracy z państwami Unii Europejskiej były szczególnie popularne w pierwszych latach po rozpadzie ZSRR, kiedy zarówno w Moskwie, jak i w samym Obwodzie władzę sprawowali przedstawiciele ugrupowań liberalnych i prozachodnich;
- władze rosyjskie, mimo radykalnego zwiększenia wojsk w enklawie w I połowie lat 90, stopniowo odchodziły od realizacji geopolitycznej koncepcji Obwodu jako militarnego „przyczółka” Rosji w regionie Morza Bałtyckiego;
- administracja prezydencka w okresie rządów Władimira Putina i Dimitrija Miedwiediewa realizuje pragmatyczne podejście do enklawy, próbując z jednej strony dalej rozwijać jego współpracę międzynarodową, a drugiej zaś, ograniczając jego uprawnienia na rzecz większego uzależnienia od władz w Moskwie.

SUMMARY

THE RUSSIAN FEDERATION’S KALINGRAD DISTRICT IN THE RUSSIAN GEOPOLITICAL CONCEPTIONS

After collapsed of USSR, the Kaliningrd District was perceived by Baltic states in different categories. It was treated like a threat, example for security and stability of Baltic Sea region, particularly in the one half 90s XX age. Moscow decided on change the geopolitical character of enclave, however after 1991 the federational powers were not able to work on coherent conception relating with enclave. Russian powers, in spite of radical enlargement enclave armies in the one half 90s, went away from realization a geopolitical conception of the District as military "bridge-head" of Russia in Baltic region.

